Journal of Turkish Language and Literature

TABİB MUHAMMED BİN HASAN'IN İLM-İ TIBB ADLI ESERİ: İÇERİĞİ, TIBBÎ TERMİNOLOJİSİ VE KELİME İSTATİSTİĞİ [1]

Halilibrahim ERTÜRK [2]

ÖZET

10. yüzyıldan itibaren Orta Asya'dan batıya göç eden Oğuz boylarına mensup toplulukların, 12. yüzyılın sonlarında kendi lehçelerine dayalı olarak Anadolu'da kurup geliştirdikleri edebî yazı diline Eski Anadolu Türkçesi adı verilmektedir. Bu terim yerine, belirtilen lehçeyi karşılamak için farklı dönemlerde Eski Osmanlıca, Eski Türkiye Türkçesi, Eski Oğuz Türkçesi terimleri de kullanılmıştır. Bu dönem aynı zamanda, Anadolu ve Rumeli bölgesinde, Oğuz-Türkmen lehçesi temelinde kurulup gelişmiş olan Türk yazı dilinin 13-15. yüzyılları kapsayan ilk dönemi olarak tanımlanır (Gülsevin ve Boz 2010: 1). 13-15. yüzyıllar arasını kapsayan Eski Anadolu Türkçesi döneminde ve Osmanlı Türkçesi dönemini teşkil eden 15-19. yüzyıllar arasında, Anadolu sahasında birçok farklı konuda pek çok el yazması eser telif ve tercüme edilmiştir. Telif edilen eserler içerik bakımından incelendiğinde, bu dönemde çoğunlukla dinî ve edebî metinlerin ağırlıklı olduğu görülür. Bununla birlikte belirtilen dönemde tıp ve eczacılık alanlarının kapsamına giren konularda telif edilen eserler de azımsanamayacak sayıdadır. Bu eserler arasında zikredilmesi gereken tıp konulu yazmalardan biri de bu çalışma kapsamında ele aldığımız İlm-i Tıbb adlı eserdir. Tabib Muhammed bin Hasan tarafından kaleme alınan eser; özellikle kelime kadrosu, fonetik ve morfolojik özellikleri bakımından bu dönem eserleri arasında zikredilmelidir.

Bu çalışma kapsamında, Osmanlı Türkçesiyle kaleme alınmış tıp metinleri arasında mühim bir yere sahip olduğu düşünülen İlm-i Tıbb adlı eser, etraflıca tanıtılmış; içeriği ve terminolojisi bakımından incelenmiş; eserde kullanılan kelimelerin etimolojik açıdan istatistikleri tespit edilmiş; eserin EAT dönemi tıp yazmaları içerisindeki yeri ve önemi belirlenmeye çalışılmıştır. Eserin incelenmesinde, içeriğinin tanıtılmasında ve terminolojik istatistiğinin tespitinde, Ağustos/2012'de yüksek lisans tezi olarak hazırlamış olduğumuz çalışma kapsamında yer alan çeviriyazılı metin ve istatistik sonuçları kullanılmıştır. Çalışmamızın bizden önce bu alanda yapılan çalışmalara bir katkı sağlayacağını; daha sonraki dönemlerde tıp alanında ve tıp yazmaları üzerinde çalışma yapacak olanlara faydalı olacağını umuyoruz.

Anahtar Kelimeler: *İlm-i Tıbb, Osmanlı Tıbbı, Tabib Muhammed bin Hasan, Tıp Metni.*

---

[1] **Bu makalenin oluşturulmasında "İlm-i tıbb/Muhammed bin Hasan et-Tabîb (Dil İncelemesi-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)", (Hazırlayan: Halilibrahim ERTÜRK, Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 2012, Uşak)" başlıklı yüksek lisans tezinden yararlanılmıştır.**

[2] **Öğr. Gör. Dr. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Türk Dili Bölüm Başkanlığı. halil.erturk@bilecik.edu.tr**

Journal of Turkish Language and Literature
Volume:4 , Issue:2 , Spring 2018, (379-403)
Doi Number: 10.20322/littera.397334

THE WORK OF TABİB MUHAMMED BİN HASAN NAMED İLM-İ TIBB: CONTENT, MEDICAL TERMINOLOGY AND WORD STATISTICS

ABSTRACT

Old Anatolian Turkic language in literary writing language established and developed in Anatolia based on their dialects in the late 12th century by the communities belonging to the Oguz tribes who migrated westward from Central Asia since the 10th century. Instead of this term, the earlier term 'Old Ottoman' was also used to refer the stated dialect. At the same time, in this period, in the Anatolian and Rumeli regions, the Turkish writing language was founded and developed on the basis of the Oghuz-Turkmen dialect. It is defined as the first period covering centuries (Gülsevin-Boz 2010: 1). In the Old Anatolian Turkish period which covers the 13-15th centuries and in the 15-19th centuries that constitutes the Ottoman Turkish period, many manuscripts about different subjects were copyrighted and translated in the Anatolian field. When the written works are examined in terms of content, it is seen that mostly religious and literary texts are predominant in this period. However, the works which are written in the scope of medicine and pharmacy in the mentioned period are not to be underestimated. One of the writings on medicine that should be mentioned among these works is Ilm-i Tıbb, which we have discussed in the scope of this study. This work written by Tabib Muhammad bin Hasan should be mentioned among the texts of this period, especially in terms of word count, phonetic and morphological characteristics.

Within the scope of this study, İlm-i Tıbb, which is thought to have an important place among the texts of medicine taken with Ottoman Turkish, thoroughly introduced; examined in terms of content and terminology, the etymological statistics of the words used in the work have been identified and tried to determine the place and the importance of the work in the medical writings of the Old Anatolian Turkish area. In the investigation of the work, transliterated text and statistical results in the scope of our work, which we prepared as master thesis in August / 2012, were used in the introduction of the content and in the determination of the terminological statistic. We believe that our work will contribute to the work carried out in this area before us; we hope that it will be useful for those who will work on medicine and medical writings in later periods.

Key words: *Ilm-i Tibb, Ottoman Medicine, Tabib Muhammed bin Hasan, Medical Text.*

1. Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Yaygın Olarak Kabul Gören Tıp Tasavvuru

Bir ana dilde ya da bu dile bağlı lehçelerde farklı konu alanlarında telif edilen eserler incelendikçe, ait oldukları dilin zenginlikleri ve inceliklerinin gün yüzüne çıkarılmasına katkı sağlanmış olur. Bu eserler yazıldığı dilin zenginliklerini ortaya koymanın yanında yazılmış olduğu dönemin ilgili konusu hakkında ileriki kuşaklara bilgi aktarımını da sağlar.

Eski Anadolu Türkçesi döneminde ve bu lehçenin bir devamı mahiyetinde gelişen Osmanlı Türkçesinin hâkim olduğu dönemde, Osmanlılarda modern tıbbın doğuşu ve gelişimine dek, tıp alanında Greklerde yaygın olarak kabul gören *"anâsır-ı erbaa"* (dört unsur) algısının benimsendiği görülmektedir. Bu anlayışa göre kâinatta 'ateş, hava, su, toprak' olmak üzere dört temel unsur bulunur ve cisimler bu dört unsurdan meydana gelir. Bu dört unsurun da 'sıcak, soğuk, kuru, yaş' olmak üzere dört farklı özelliği vardır. Buna göre ateş, sıcak ve kuru; hava, sıcak ve rutubetli; su, soğuk ve rutubetli; toprak ise soğuk ve kuru olma özelliği gösterir. İnsan vücudunda ise bu dört unsura karşılık gelen ve *'ahlât-ı erbaa'* olarak adlandırılan yine dört farklı unsur bulunur: Kan, balgam, safra (sarı safra) ve sevda (kara safra). Dönemde yaygın olarak kabul gören tıp tasavvuruna göre, insanın sıhhatli olması ve sıhhatini muhafaza edebilmesi için bu dört unsurun insan vücudunda birbiri ile belirli bir denge hâlinde bulunması gerekir. Bu dört unsurun vücuttaki dengelerinin bozulması ve bunlardan herhangi birinin, o dönemdeki tabirle *'diğerlerine gâlip gelmesi'* durumunda ise çeşitli marazlar ortaya çıkar (Ağırakça 2004: 56). Bu dönemde benimsenen tıp algısına göre her insanın mizacı, vücudunda bulunan bu dört unsurun azlığı veya fazlalığına göre teşekkül eder. Vücudunda kan baskın olan insan, demevî mizaç; balgam baskın olan insan balgamî mizaç; safra baskın olan insan, safravî mizaç; sevda (kara safra) baskın olan insan ise sevdavî mizaç olarak adlandırılır. Ve bu unsurlardan birinin diğerlerine baskın gelmesi sonucu vücutlarında birtakım sorunlar ortaya çıkar.

Osmanlılar döneminde tıp alanında telif edilen eserler içerik bakımından incelendiğinde, tıp ilminin koruyucu *(hıfz-ı sıhhat)* ve tedavi edici olmak üzere iki kısma ayrıldığı ve iki ayrı şekilde uygulandığı görülmektedir. Koruyucu tıp, sağlığı yerinde olan insanın sağlığını muhafaza etmesi ve hastalıklara yakalanmaması için uygulanması gereken, hangi yiyecek ve içeceklerin ne zaman ve ne kadar tüketileceği ya da hangi elbiselerin hangi mevsimde giyileceği ya da giyilmemesi gerektiği gibi birtakım tedbirleri içerir. Yapılması ya da kaçınılması gereken tüm bu uygulamalar, yukarıda bahsettiğimiz dört unsurun vücutta dengede kalmasını, dolayısıyla insanın sağlığını muhafaza etmesini sağlamaya yöneliktir. Bunun yanında ikinci bir yaklaşım olan tedavi edici tıbbın da yine bu dört unsurun bozulan dengesini tekrar düzene sokmak suretiyle insanı sağlığına kavuşturmak amacını güttüğü söylenebilir. Koruyucu tıp alanında, insanın sağlıklı durumunu devam ettirmeye ve onu hastalıklardan korumaya yönelik hareket ve perhiz gibi yöntemlere sıkça başvurulurken tedavi edici tıpta vücuttaki fazlalık ve hıltları boşaltmak ve azaltmak amaçlanır. Bu maksatla *'hukne (şırınga ile kan alma), istifrağ (kay'/kusma), hacâmat, fasd (kan alma), müshil verme'* gibi tedavi yöntemlerinin dönemde oldukça yaygın olduğu ve bu yöntemlere sıkça başvurulduğu görülür.

2.Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Tıp Alanında Öne Çıkan Gelişmeler ve Başlıca Tıp Kitapları

Anadolu Selçuklu Devleti döneminde 13. yüzyıldan itibaren kurulup yaygınlaşan, Sivas Darüşşifası, Alâeddin Darüşşifası, Aksaray Darüşşifası ve Tokat Pervane Bey Darüşşifası gibi tedavi merkezlerinin kurulup yaygınlaşmasıyla birlikte Anadolu sahasında tıp alanında uzmanlaşmalar görülmeye başlamıştır. Selçukluların bu dönemde Anadolu'nun çeşitli yerlerinde kurup geliştirdikleri darüşşifalar, çok uzun süreler kuruluş amaçları ile ilgili görevlerini en iyi şekilde yerine getirmişlerdir. Kuruldukları bölgelerde yaşayan halkın sağlık ihtiyaçlarını karşılamak ve bu alanla ilgili yeni bilgiler üretmek üzere oluşturulan bu kuruluşlar, vakıflar aracılığıyla korunmuş ve varlığını sürdürmüşlerdir (Acıduman 2010: 10-14).

Bundan önceki dönemlerde, Türk dilinin gelişme gösterdiği farklı sahalarda telif edilen eserlerde de tıp ile ilgili birtakım Türkçe terimlere rastlamak mümkündür. Bu eserlerin başlıca örnekleri, Doğu Türkçesi sahasında varlık gösteren, Eski Uygur Türkçesiyle kaleme alınmış tıp konulu metinlerdir. Bu metinlerin bilimsel yayınları; Arat, Gabain, Maue, Sertkaya ve Ölmez gibi araştırmacılar tarafından yapılmıştır (Arat 1930-1932; Arat ve Eberhard 1936; Gabain 1954; Maue 2009; Sertkaya 1996; Ölmez 1996). Bu noktada Türkçe tıp terimlerine yer veren bir kaynak olarak, 1072/1077 yılları arasında Kaşgarlı Mahmut tarafından kaleme alınan ve Karahanlı Türkçesi kapsamında değerlendirilen *Divânu Lugâti't-Türk*'ten de bahsetmek gerekir. Bu eserde Kaşgarlı tarafından yer verilen tıbbî terimler daha sonraki dönemlerde tıp alanında ihtisas yapan kişilerce kullanılmaya devam etmiştir (Bayat 2003: 220). Fakat konuya daha ayrıntılı bir şekilde yaklaşan, tıp alanına tahsis edilmiş daha geniş kapsamlı eserler Kaşgarlı'nın eserini yazmasından sonra telif edilmeye başlamıştır.

Eski Anadolu Türkçesi döneminde ve bu lehçenin devamı olarak gelişen Osmanlı Türkçesi döneminde, dinî ve edebî konulu eserlerle kıyaslandığında oldukça sınırlı olsa da, tıp ve eczacılık bilimleri üzerine azımsanmayacak sayıda eser telif ve tercüme edilmiştir. Bu eserlerin tümüne ve içerik bilgilerine böyle kısıtlı bir çalışma kapsamında detaylıca yer verebilmek mümkün görünmemektedir. Ancak çalışmamızın bu bölümünde, bu eserler arasından mevcut konu alanında ilkleri teşkil eden ve değinilmesi elzem görülen başlıcalarına yer vermek uygun görülmüştür. Mevcut bilgilere göre, Anadolu sahasında Türkçe olarak yazılmış ilk tıp kitabı, İshak bin Murat'ın *Edviye-i Müfrede* adlı eseridir. Konuyla ilgili kaynaklar, bu eserin 1390 yılında yazıldığını bildirmektedir (Canpolat 1973: 1). Bunun yanında, telif eser kimliği taşımasa da Arapça olarak yazılan birçok tıp kitabı yine bu dönemde tercüme yoluyla Türkçeye kazandırılmıştır. Hekim Bereket tarafından Arapça olarak yazılan *Lubâbü'n-Nuhab*'ın yine aynı yazar tarafından *Hudâvendigâr Melikü'l-Ümerâ Mübârizü'd-Devle ve'd-Dîn* unvanlı zât adına *Tuhfe-i Mübârizî* adıyla yapılan çevirisi bu eserlerden ilkidir. Eser, bazı kaynaklarda Anadolu'da yazılan ilk tıp kitabı olarak tanıtılmaktadır. Bununla birlikte telif tarihi tam olarak bilinmeyen eserin 13-14. yüzyıl dolaylarında Arapçadan tercüme edildiği bilinmektedir (Erdağı 2001: 46-48). Bu eserlerden bir diğeri, Aydınoğlu Umur Bey adına tercüme edilen ve mütercimi bilinmeyen *Müfredât-ı İbn-i Baytar* (Sezgin 1996) adlı eserdir.

Bundan başka Sabuncuoğlu Şerafeddin'in 1465 yılında kaleme aldığı *Cerrahiyetü'l-Haniyye*'si[3] (Kılıçoğlu 1956; Uzel 2005) ve 1454 yılında tercüme ettiği *el-Akrabazin* Tercümesi (Doğan 2009), Ahmed-i Dâî'nin *Tıbb-ı Nebevî Tercümesi* (Çağıran 1992), Mü'min bin Mukbil'in 1437'de yazdığı *Zâhire-i Murâdiyye*'si (Demir 2002), Konyalı Hacı Paşa olarak bilinen Celâleddin Hızır bin Ali tarafından telif edilen *Müntehâb-ı Şifâ* (Önler 1990), *Şifâ'ü'l-Eskâm* (Kâhya 1992), *Teshilü't-Tıbb* (Turan 1992) gibi eserler de yine 15. yüzyılda Türkçeye kazandırılan tıp kitaplarıdır (Uzel-Süveren 1988: 126-142). Osmanlı sarayına sunulan ilk tıp kitabı olarak kabul edilen ve Çelebi Sultan Mehmet'e ithaf olunan, Abdulvahhab bin Yusuf'un *Kitâb-ı Müntahab Fi't-Tıbb* (Güven 2005) adlı eserini de taşıdığı ehemmiyet açısından burada zikretmek gerekir.

3.Tabib Muhammed bin Hasan ve İlm-i Tıbb Adlı Eseri Hakkında

Eski Anadolu Türkçesi ve bunun doğal bir devamı niteliğinde olan Osmanlı Türkçesiyle; tarih, din, tasavvuf, edebiyat, astronomi gibi birçok farklı alanda pek çok eser telif edilmiştir. Tüm bu konu alanları içerisinde, gerek tercih edilen dil gerekse içerik itibarıyla tıp ve eczacılık alanında telif edilen veya tercüme yoluyla Türkçeye kazandırılan eserlerin müstesna bir yere sahip olduğu söylenebilir.

Çalışmamıza konu olan *İlm-i Tıbb* adlı eser, Osmanlı Türkçesi döneminde yazılmakla birlikte, fonetik ve morfolojik özellikleri bakımından Eski Anadolu Türkçesinin karakteristiğini yansıtan, sade bir dille kaleme alınmış tıp konularını içeren bir eserdir. Eserin tespit edilebilen tek nüshası Millî Kütüphanede, Ankara Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi koleksiyonu içerisinde "06 Hk 4453" arşiv numarasıyla kayıtlıdır. Bu nüshanın müellif veya mütercim nüshası olduğu düşünülmektedir. Eser içerisinde, müellif olduğu belirtilen *Tabib Muhammed bin Hasan* hakkında ayrıntılı bilgi yer almamaktadır. Yalnız eserin 2b-3a numaralı sayfalarında müellif kendi ismini *"Muhammed bin Hasan et-Tabîb"* şeklinde zikretmekte; çocukluk yıllarından beri tıp ilmiyle uğraştığını, *İbn-i Sînâ* ve *Alaüddin Karşî* gibi tıp alanındaki çalışmalarıyla tanınmış ünlü bilginlerin eserleriyle sürekli meşgul olduğunu belirtmektedir.[4]

Müellif, eserinin 3b/09-10-11 numaralı satırlarında, evvela Arap lisanında tıp konularını ihtiva eden bir eser telif ettiğini, daha sonra bu risaleyi Türkçeye tercüme ettiğini bildirmektedir. Eserin içerisinde ne zaman ve nerede telif edildiğiyle ilgili bir bilgi tespit edilememiştir. Eserin giriş kısmında, kime ait olduğunu gösteren iki farklı mülkiyet kaydı bulunmaktadır. Bunlardan ilki *Diyarbakır Müftüsü el-Hacc Hüseyin Efendi* adına düşülen mülkiyet

[3] *Cerrahiyetü'l-Haniyye*'nin bugün bilinen üç yazma nüshası mevcuttur. İki nüsha Türkiye'de (İ.Ü. İstanbul Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ABD ile Fatih Millet Kütüphanesi), üçüncü nüsha ise Fransa'dadır (Paris'teki Bibliotheque Nationale). Prof. Dr. İlter Uzel her üç nüshayı da karşılaştırmalı olarak inceleyerek, Cerrahiyetü'l-Haniyye'nin tenkitli metnini yayımlamıştır. Bu çalışma, Sabuncuoğlu ve Cerrahiyetü'l-Haniyye hakkında temel kaynak konumundadır (Uzel 2005). Eserin Paris nüshası üzerine Cerrahiye-i İlhaniye adıyla Vecihe Kılıçoğlu (Hatiboğlu) çalışmıştır (Kılıçoğlu 1956).

[4] II. Bölüm Metin: Pes bu faḳîr unfuvān-ı sabî ve reyʿān-ı şebābdan tahsîl-i ʿilm-i tıbba sāʿî olup ekśer evḳātı eş-Şeyh er-Re'îs İbn Sînā'nuñ Ḳānūn'ına ve şurūhından Üstādü'l-Verayā Mevlānā Kutubü'l-millet ve'd-dîn eş-Şirāzî ve zübdetü'l-ıtbā ve hulāsatü'l-hükemā ʿAlāüddîn el-Karşî şerhleri mütālaʿasına masrūf ḳılup bi-tevfîḳü'l-bārî, 3a/11, 03b/01-02-03-04.

kaydıdır.[5] İkinci kayıt ise Diyarbakırlı Seyyid Bekir Sıtkı Efendi ismine işaret etmekte, eserin bu bölümünde yer verilen kaydın birincisini iptal etmek amacıyla düşüldüğü belirtilmektedir.[6]

Eserin ilk sayfasında yer alan ikinci mülkiyet kaydının sonunda, yazma eserlerin tamamlandığını belirtmek için kullanılan bir *'temmet'* işareti ve baş kısmında ise *'Hû'* kelimesi yer almaktadır. Bu kısımda da eserin telif ya da tercüme tarihiyle ilgili bir bilgi verilmemiştir.

Eserin herhangi bir bölümünde tarih belirten bir ibare bulunmamasına karşın, fonetik ve morfolojik özellikleri ile söz varlığı dikkate alındığında, eserde Eski Anadolu Türkçesinin karakteristiğini yansıtan özellikler açıkça görülebilmektedir. Eser üzerine makale düzeyinde bir inceleme yapan Fatih Kaya, bu eserin 15. yüzyılın sonları ile 16. yüzyılın başlarında yazılmış olmasının kuvvetle muhtemel olduğunu ifade eder (Kaya 2016: 521). Eserde kullanılan cetveller, tezhip ve yaldız gibi süslemeler, kapaklarında yer alan ebru desenleri de dikkate alındığında, bu eserin İstanbul dolaylarında yazılmış olma ihtimali de oluşmaktadır. Metinde yer verilen bir ifadede İstanbul'dan *"Dâru's-saltanatu's-seniyye"* olarak bahsedilmesi eserin 15. yüzyılın ikinci yarısından sonra yazılmış olduğunu kesinleştirmektedir.

İlm-i Tıbb'ın telif tarihiyle ilgili ipucu kabul edilebilecek diğer bir nokta, alan taraması sırasında tespit edilen ve 17. yüzyıl tıp metinleri arasında önemli bir yeri olan *Gâyetü'l-Beyân fî Tedbîri'l-Bedeni'l-İnsân* adlı eserle içerik bakımından büyük oranda benzerlik göstermesidir. *Gâyetü'l-Beyân;* 17. yüzyılın ikinci yarısında, Fatih Darüşşifasında başhekimlik yapmış olan *Salih bin Nasrullah el-Halebî* tarafından telif edilip Sultan IV. Mehmet'e sunulmuş bir tıp kitabıdır (Elbir 2005: 126). *Gâyetü'l-Beyân*'ın *"Birinci Makale"*sinde yer alan ilk dokuz faslın konu başlıkları ile *İlm-i Tıbb*'ın sekiz ravzasının konu başlıkları aynıdır. *Gâyetü'l-Beyân'*da yedinci ve sekizinci fasıl olarak iki farklı başlık altında ele alınan konular, *İlm-i Tıbb'*da yedinci ravzada birleştirilerek tek başlıkta sunulmuş; dokuzuncu fasılda yer alan konu ise sekizinci ravzaya kaydırılmıştır. Bu iki eser, içeriği bakımından karşılaştırıldığında *İlm-i Tıbb'*ın müellifi *Tabib Muhammed bin Hasan'*ın eserini oluştururken, *el-Kânun fi't-Tıbb* ve *el-Mûcez fi't-Tıbb* gibi diğer tıp kitapları ile birlikte döneminde son derece meşhur olup sıkça okunan ve tespit edilebilen 132 nüshası bulunan *Gâyetü'l-Beyân'*dan da faydalanmış olması, hatta bu eseri örnek almış olması kuvvetle muhtemeldir. *İlm-i Tıbb* ile *Gâyetü'l-Beyân* arasında, her bir bölümü teşkil eden *'ravza'* adı verilen bölümlerin başlıkları yönünden benzerlik görülmekle birlikte, *Tabib Muhammed bin Hasan* tarafından telif veya tercüme edilen *İlm-i Tıbb'*ın içerik yönünden özgün ve müstakil bir eser olduğunu belirtmek gerekir. Yapılan araştırmalar sonucunda, eserin Millî kütüphanede bulunan tek nüshası dışında başka bir nüshası tespit edilememiştir. Ayrıca Türkiye Yazmaları Kataloğu, İslam Araştırmaları Merkezi Dokümantasyon Veri Tabanı, Osmanlıca Risaleler Veri Tabanı, Türkiye Kütüphaneleri Veri Tabanı, Rieu C. Catalogue of the Turkish manuscripts in the British Museum, Bilkent Üniversitesi Bliss-Cat. Toplu Kataloğu, Meredith-Owens G. M. Temporary handlist of Turkish MSS, Waley M. I. Catalogue of the Ottoman Manuscripts, Konya Bölge Yazma

[5] II. Bölüm/Metin: el-Hacc Hüseyn el-müftî be-Āmid, 1a/01.

[6] II. Bölüm/Metin: es-Seyyid Bekir Sıdḳı el-Āmidî, 1a/02.

Eserler Kütüphanesi, Süleymaniye Kütüphanesi, Millî Kütüphane El Yazması ve Nadir Eserler Kataloğu, Türk Dil Kurumu Yazma Eserler Kütüphanesi gibi konuyla ilgili olabilecek kütüphane ve kataloglarda da ne müellif hakkında bir bilgiye veya ona ait farklı bir esere ne de eserin başka bir nüshasına ulaşılabilmiştir.

3.1.Eserin Bulunduğu Yer ve Fizikî Özellikleri

İlm-i Tıbb'ın tespit edilebilen tek nüshası Ankara Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi koleksiyonu içerisinde yer almaktadır. Eser üzerine yapılan araştırma ve alan taraması sonucunda eserin başka bir nüshası tespit edilememiştir. Eserin ebatı 216x142-131x81 mm'dir. Eser 38 varaktan oluşmakta ve bu varakların her bir yüzünde 11 satır bulunmaktadır. Saykallı ince abâdî kâğıt üzerine harekeli nesih yazı ile kaleme alınmıştır. Eser, sırtı hafif yıpranmış, zencirekli, vişne rengi ve şirazesi bozuk bir cilt içerisindedir. Eserin mihrâbiye ve serlevhası mülevven tezhipli; yazıyı çevreleyen cetveller, söz başları ve duraklar yaldızla süslenmiştir.

Eser, **"شُكر و سِپآس و ستآيِش بى قِيآس او ل حَكيِمِ قآدِر"** şeklinde başlar ve

"آزوُب ايِجّلَرنافِع اوُلآ انْشآءَاللّٰهُ المَولي تَعالي" şeklinde son bulur.

3.2.Eserin Bölümlerinin Konularına Göre Tasnifi

İlm-i Tıbb adlı eser, koruyucu tıbba dair muhtelif konuları ihtiva eden sekiz ana bölüm üzerine teşkil edilmiştir. Eserde *'ravza'* adı verilen her bir bölüm, kendi içerisinde farklı sayıda alt başlıktan oluşur. Ravzalar içerisinde yer alan bu alt başlıklar *'fasıl'* olarak adlandırılmaktadır. Eserde ravza adı verilen ana bölümlerin kapsadığı fasıl sayıları ve içerikleri sırasıyla şöyledir:

Birinci ravza iki fasıldan, ikinci ravza on sekiz fasıldan, üçüncü ravza üç fasıldan, dördüncü ravza dört, beşinci ravza iki, altıncı ravza bir, yedinci ravza yedi, sekizinci ve son ravza ise yedi fasıldan oluşmuştur. Birinci ravzada insan bedenini kuşatan hava ile ilgili konulara değinilir. İkinci ravzada yiyecek ve içecekler üzerinde durulur. Üçüncü ravza bedenin hareketi ve sükûneti ile ilgilidir. Dördüncü ravza ise nefsin hareket ve sükûnetini anlatır. Beşinci ravzada uyku ve uyanıklık ile ilgili tedbirler aktarılır. Altıncı ravzada bedendeki fazlalıkların ihraç yöntemleri ele alınır. Yedinci ravza cimâ ve hamam ile ilgili konuları ihtiva eder. Sekizinci ravza ise hıfz-ı sıhhate yani sağlığın korunmasına yönelik birtakım hususları aktarır. Konularına göre her bir ravza ve faslın içeriği şu şekildedir:

1.Ravza-i evvelî: Beden-i insânı muhît olan hevâ tedbîrindedür.

1.Fasıl: Hâfız-ı sıhhate lāzım olan iklîm-i muʿtedil ile ilgili konuları içerir.

2.Fasıl: Mevsimlerin belirleyici özellikleri ve alınması gereken tedbirler.

2.Ravza-i sāniye: Me'kûl ve meşrûb tedbîrindedür.

1.Fasıl: Yemekten sonra uygulanması gereken hususlar.

2.Fasıl: Tatlı, ekşi ve tuzlu gıdaların özellik ve tedbirleri.

3.Fasıl: Bir arada tüketilmesi zararlı olan bazı gıdalar.

4.Fasıl: Ahlak-ı nefs ve mizâc-ı beden ilişkisi.

5.Fasıl: Yiyecek ve içeceklerin özellikleri, fayda ve zararları.

6.Fasıl: İnsan bedenine yarar sağlayan gıda türleri.

7.Fasıl: Hubûb nev'inden buğdayın özellikleri, un ve ekmek ile ilgili bilgiler.

8.Fasıl: Pirinç, mercimek gibi birtakım gıdaların özellikleri ve insana faydaları.

9.Fasıl: Et çeşitlerinin özellikleri, insana sağladığı yararlar ve oluşturduğu zararlar.

10.Fasıl: Nar, elma ve ayva gibi bazı meyvelerin özellikleri; fayda ve zararları.

11.Fasıl: Bazı sebzelerin özellikleri, faydaları ve zararları.

12.Fasıl: Gıdaların insanın tabiatına uygun olmasının gerekliliği.

13.Fasıl: Birtakım etlerin nasıl pişirilmesi gerektiği.

14.Fasıl: İnsana yarayışlı olan bazı gıdalar hakkında.

15.Fasıl: Tatlıların özellikleri, fayda ve zararları.

16.Fasıl: Çeşitli suların özellikleri hakkında.

17.Fasıl: Soğuk suyun faydaları.

18.Fasıl: Suyun gıdalarla birlikte tüketilmesi; ayva, dut, üzüm gibi bazı bitkilerin şerbetleri hakkında.

3.Ravza-i sālise: Hareket ve sükûn-ı bedeniyyenin tedbîrindedür.

1.Fasıl: Hareketin gerekliliği.

2.Fasıl: Bazı organların çalışma (riyâzat) ile geliştirilmesi.

3.Fasıl: Ok atmak ve ata binmek gibi işlerin faydaları.

4.Ravza-i rābi'a: Hareket ve sükûn-ı nefsâniyyenin tedbîrindedür.

1.Fasıl: İnfiâlât-ı nefsâniyyenin bedendeki etkileri.

2.Fasıl: Öfke, gam, sürur ve ferah gibi ruhî hâllerin insana fayda ve zararları.

3.Fasıl: Aşırı öfkenin zararını gidermek için uygulanacak şeyler.

4.Fasıl: Havadis-i zamaneye küçümseyerek bakmak, kazanca sevinmeyip kayba üzülmemenin gerekliliği.

5.Ravza-i hāmise: Nevm ve yakaza tedbîrindedür.

1.Fasıl: Mutedil olan uyku zamanı ve süresi.

2.Fasıl: Çok uyumanın zararı.

6.Ravza-i sādise: İstifrâğ ve ihtibâs tedbîrindedür.

1.Fasıl: Bedendeki fazlalıkların ihracı.

7.Ravza-i sābiʿa: Cimâ ve hammâm tedbîrindedür.

1.Fasıl: Hamama girmenin faydaları.

2.Fasıl: Hamamda uygulanması gereken şeyler.

3.Fasıl: Hamamda yeme ve içme hakkında.

4.Fasıl: Hamama ne zaman girileceği ve ne kadar durulacağı hakkında.

5.Fasıl: Hamamda sıcak, ılık ve soğuk suyun etkileri ve uyumanın zararları.

6.Fasıl: Hamamda hareket etme üzerine.

7.Fasıl: Hamamda ayakları ovmak üzerine.

8.Ravza-i sāmine: Hıfz-ı sıhhate müteʿalliḳ olur baʿzı eşyâ tedbîrindedür.

1.Fasıl: Elbiselerin özellikleri ve çeşitleri.

2.Fasıl: Fasd ve hacamat gibi kan alma usulleri.

3.Fasıl: Fasddan sonra yapılması gerekenler.

4.Fasıl: Fasd, kay' ve hacamat yapmak için en uygun mevsim ve saatler.

5.Fasıl: Veba hastalığının ortaya çıkışı.

6.Fasıl: Veba hastalığından korunma yolları.

7.Fasıl: Kay'ın (kusma) faydaları ve uygulanışı.

3.3. Eserde Yer Verilen Özel Adlar ve Eser Adları Dizini

ʿAlāüddin el-Karşî: XIII. yüzyılda tıp alanında yetişen önemli simalardan biri olup asıl adı İbnü'n-Nefis Alâüddin Ali ibn Hazm El-Kuraşî Ed-Dimaşkî'dir. Döneminde ve sonrasında tıp alanında ün kazanmasını sağlayan en önemli eseri *El-Mûcez Fi't-Tıbb*'dır.

ʿA. 3b/03

Cālînūs: İlk çağların, Hipokrat ile beraber en büyük Grek hekimi, Galien.

C. 36b/09

Dārü's-Saltanati'l-Seniyye Mahmiye-i Ḳostantiniyye: İstanbul şehri, Bizans döneminde kullanılan adıyla Konstantinopolis.

D. 4b/10

Ebū ʿAbdullah Mevlānā Muhammed İdrîs eş-Şāfiʿī: Ebû ʿAbdullah Muhammed b. İdrîs el-Kureşî el-Hâşimî el-Muttalibî b. Abbas b. Osman b. Şâfi'. H. 150'de Gazze'de doğmuştur. Hz. Peygamber'in dördüncü batından dedesi Abdu'l-Menâf'ın dokuzuncu göbekten torunudur.

E. 2b/11

Ebūḳrāt: Hipokrat (M.Ö. 460-370). Tıbbın babası olarak anılan İyon hekimdir.

E. (fāżıl-ı Ebūḳrāt) 37b/01

Enes bin Mālik: Asıl adı Ebu Hamza Enes bin Malik bin Nadr el-Ensari olan, Hz. Peygamber'in ashabından bir zât.

E. 19b/07

eş-Şeyh er-Re'îs İbn Sinā: X. yüzyılın son çeyreği ile XI. yüzyılın ilk çeyreğinde

(980 Buhara yakınları - 1037 Hemedan) yaşamış meşhur filozof-tabip Ebu Ali El Hüseyin İbn-i ʿAbdullah İbn-i Ali İbn-i Sînâ. Batı dünyasında Avicenna olarak tanınır. En önemli eseri *El-Kânun Fi't-Tıbb*'dır.

eş.-Şeyh er-Re'îs 3b/01

eş.-Şeyh-i Re'îs 37a/05

eş.-Şeyhü'r-Re'îs 33b/07 33b/06

Hażret-i Muhammed Mustafā: Kendisine Allah tarafından Kur'an-ı Kerim vahyedilen,

İslam dininin peygamberi, Muhammed bin Abdullah.

H. 2a/04, 37a/06

Hażret-i Mūsā: Allah tarafından kendisine Tevrat indirilen İbrânî peygamber, Hz. Mûsâ.

H. 2b/04

Hażret-i Nebî: *bk.* Hazret-i Muhammed Mustafa.

H. 37b/06

Hażret-i Resūl: *bk.* Hazret-i Muhammed Mustafa.

H. 19b/08

Kānūn: Ünlü tıp bilgini İbn-i Sîna tarafından 1025 yılında Arapça olarak yazılan tıp konulu eser. (Lat. Canon Medicinae)

K.+ da 37a/05

K.+ dan 3b/10

K.+ ına 3b/01

Muhammedü'l-Mustafa: Tekrar tekrar övülmüş manasına gelen bu kelime,

Peygamberimizin adıdır; Hazret-i Muhammed Mustafa, İslam dininin peygamberi.

(krş. Hażret-i Muhammed Mustafā)

M.+ da (şerî'at-ı Muhammedü'l-Mustafā'da) 20b/10

Necîbüddin Semerkandî: Ebû Hâmid Muhammed b. Ali b. Ömer Necîbuddin es-Semerkandî.

Doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte 619 H./1222 M. tarihinde vefat ettiği bilinir. Tıp bilgini olarak tanınır.

N. 3b/11

Şifā'ü'l-Esḳām: Hacı Paşa olarak tanınan Celâlüddin bin Hızır adlı tabip tarafından M. 1380

dolaylarında tamamlanan ve tıbbî konuları ihtiva eden dört makale şeklinde tertip edilmiş tıp kitabı.

Ş.+ dan 3b/10

Tıbb-ı nebevî: Tıbb-ı Nebevi, "peygamber tıbbı" başlığı altında incelenebilecek olan; tıp ilminin ayrı bir

bölümünü konu alan ansiklopedidir. Ansiklopedide, alfabetik sıra ile İslam tıbbı konuları, hadis-i şeriflere dayanılarak duru bir Türkçe ile anlatılmakta, maddelerin dayandıkları kaynaklara da geniş yer verilmektedir.

T.+ de 14a/02

Üstādü'l-Verayā Mevlānā Kutubü'l-millet ve'd-dîn eş-Şirāzî: Eserde ünlü bir tıp bilgini olarak adı geçmekte

ise de yapılan araştırmalar sonucunda hakkında herhangi bir bilgiye rastlanamamıştır.

Ü. 3b/02

Vesāyā: Urcûze fî Vesâya Et-Tıbbiyye. İbn-i Sînâ'nın tıp ile ilgili öğütlerini şiirle anlattığı, dokuz varaktan oluşan

risâlesi.

V.+ sında 29b/11

3.4. Eserde Yer Verilen Arapça İfadeler Dizini

ahsena'llāhu hālehu ve encah bi'l-hayri 'āmālehu: Allah, O'nun hâlini güzel eylesin ve hayırlı amelleri ile

kurtuluşa eriştirsin.

a.2b/01-02

ʿaleyhi salavātu'llāhi'l-ezkā ve tahiyyātü'l-esfā: Allah'ın salâtı ve en saf selamlar en hâlis şekilde onun üzerine olsun.

a.2b/09

celle şānuhu ve amme nevāluhu: Şânı yüce olan bağış ve ihsanı çok olan (Allah).

c. 1b/02

el-miʿdetü beytü külli dā'in ve'l-himyetü re'sü külli devā'in: Mide her hastalığın evi; perhiz her devanın başıdır.

e. 37b/06-07

eşref-i mahlūḳāt-ı hażret-i Rahmān: Rahman olan Allah tarafından yaratılmışların en şereflisi.

e. 3a/05

fahr-i ʿālem: Âlemin övülmüşü, Hz. Muhammed (sav).

f. 32a/06

Harertü hāzihi'l-cümleti li-ibtāli'l-ḳaydü'l-evvel ve hiye inne hāzihi'l-kitābü'n-nefîs min metrūkāti'l-vālidi'l-mācid ve ene'l-münfaḳîr ʿazze şānuhu *es-Seyyid Bekir Sıdḳı el-Āmidî* afeʿan: Bu cümle, evvelki kaydı iptal etmek için yazılmış olup; "Bu nefis kitap Diyarbakırlı Seyyid Bekir Sıdkı'nın mirasındandır, Allah şanını yüceltsin ve günahını affetsin" anlamını taşır.

H. 1a/02

hażret-i bā-rıfʿat: Yücelik ve büyük rütbe sahibi kişi.

h.+ uñ evlād-ı 2a/09 2a/08

Hażret-i Hakîm ve Hallāḳ: Her şeyi bilen ve yaratan Allah.

H.+ uñ 23a/01

Hażret-i Bārî ʿAzze Şānuhu: Şânı yüce olan yaratıcı, Allah.

H. 22a/05 22a/06

Min kütübi'l-faḳîrun ileyh ʿazze şānuhu *el-hacc Hüseyn el-müftî be-Āmid* afeʿan: Diyarbakır Müftüsü el-Hac Hüseyin Efendi Fakîr'in kitaplarındandır, Allah şanını yüceltsin ve günahlarını affetsin.

M. 1a/01

Muḳtedā-yı mükerrem: *bk.* Ebū ʿAbdullah Mevlānā Muhammed İdrîs eş-Şāfiʿî.

M. 2b/11

rahmetu'llāhu te'ālā: Allah'ın rahmeti onun üzerine olsun.

r. 3a/01

salavātu'llāhi 'alā nebiyyinā ve 'aleyhi: Allah'ın selâmı nebîlerimizin ve onun (Hz. Mûsâ'nın) üzerine olsun.

s. 2b/05

salavāt-ı mütevāliyāt ve tahiyyāt-ı bî-nihāyāt: Ardı arkası kesilmeksizin peş peşe salavat ve nihayetsiz selâmlar.

s. 2a/02

sall'allāhu 'aleyhi ve sellem: Allâh'ın salât ve selâmı onun üzerine olsun.

s. 8a/08, 14a/03, 32a/06, 37a/06

sınā'iyyü'l-mākel ve'l-melbes: Yiyecek ve giyeceğini üreten (insan).

s. 23a/06

şükr ve sipās ve sitāyiş-i bî-ḳıyās: Şükür ve hamd ve emsâli görülmemiş övgü.

ş. 1b/01

3.5. Eserde Yer Verilen Hasta ve Hastalıkla İlgili Terimler Dizini

-A-

ağrı i.: ağrı, sancı.

a.+ ları 28b/02

a.+ larına 31b/02, 31b/03

a.+ sı 14b/10, 19b/09, 32b/01

a.+ sın 20b/09

ā'rāż [Ar.] i.: alametler; hastalık alâmetleri.

ā.-ı nefsāniyye 6a/03

'arażî [Ar.] i.: hastalık, hastalıklı.

a.+ sine (mizāc-ı 'arażîsine) 8b/08

artama i.: çürüme, ekşime, kötüleşme, bozulma.

a.+ da ola 28b/09

aruḳ i.: arık, zayıf, cılız.

a.+ luḳ 18b/07

ataş i.: ateş, vücuttaki sıcaklık.

a. 19b/06, 29a/09

a.+ ı 15a/07, 19a/09, 20b/01

-B-

behaḳ [Far.] i.: abraşlık hastalığı, deride pul pul beyazlık ve alaca renk meydana getiren hastalık.

b. 34a/08

belādet [Ar.] i.: akılsızlık, izansızlık.

b. 23b/06, 6b/07

b. vėrür 27a/02, 27a/08

-C-

cer(e)b [Ar.] i.: uyuz hastalığı.

c. 34a/09

c. 28b/03

cederî [Ar.] i.: çiçek hastalığı.

c. 35a/10

c.+ ye 38a/01

cüzam [Ar.] i.: insan vücudunda onulmayan yaralar meydana getiren miskin hastalığı.

c. 7b/10, 37a/11

-D-

dıḳḳ [Ar.] i.: ince ağrı, erime, verem hastalığı.

d. 22a/02

dumūr [Ar.] i.: hastalıktan azanın kuruması.

d.+ a 28b/10

-E-

emrāż [Ar.] i.: marazlar, hastalıklar.

e.-ı kebir 3a/08

e.-ı balġamiyye: vücutta farzolunan dört unsurdan biri olan balgamın galip gelmesiyle oluşan hastalıklar.

e. 27a/06

e.-ı bāride: vücutta balgamı artırarak hastalıklara yol açan sebepler.

e. 18b/05

e.-ı mādiyye: maddî, fiziksel hastalıklar.

e. 6b/08, 23b/02

e.-ı müzmine: üzerinden zaman geçmiş, eskiyerek yerleşmiş hastalık.

e. 24b/05

e.-ı redî'e: hummâ ve vebâ gibi kötü ve bayağı hastalıklar.

e. 7a/02, 35a/01

e.-ı ta'aba: iyileşmesi zor, çetin hastalıklar.

e. 22a/02

e.-ı sāriye: bulaşıcı hastalıklar.

e.+ ye 2a/11

e.-ı sevdaviyye: kara safranın vücutta artması sonucu oluşan hastalıklar.

e. 10b/11, 5b/01

e.+ ye 25b/02

evcā'-i mefāṣıl [Ar.] i.: eklem ağrıları.

e. 37a/10

-F-

fālic [Ar.] i.: vücudun yarısını tutmaz hâle getiren inme, yarı inme.

f. 7b/10, 30b/03, 37a/11

fesād [Ar.] i.: bozukluk, çürüme, çürüklük.

f. 4a/02, 16b/01, 22a/05, 27a/10, 33a/01, 35b/01

f.+ dur 35a/09

futūr [Ar.] i.: gevşeklik, usanç, bezginlik.

f. 21b/11

f.-ı şehāvet 21b/09

-G-

gaşeyān [Ar.] i.: kendinden geçme, oğunma.

ġ. vėrür 16a/04

ġaşy [Ar.] i.: bayılıp kendinden geçme.

ġ. 23b/10, 29a/01

ġażab [Ar.] i.: kızma, hiddet, öfkelenme.

ġ. 24b/01, 25a/10, 25b/04, 31a/03

ġ.-ı mūʿtedil 25a/08, 25b/01

ġ.+ dan 26b/07, 37a/01

ġ.+ ı 14a/05

ġ.+ ı olanuñ 25a/03

ġ.+ uñ 25b/09

-H-

hafaķān [Ar.] i.: yürek oynaması, çarpıntı.

h. 23b/09, 29a/01

h.+ a 14a/08, 20b/08

h.+ ı ol– çarpıntısı olmak, sıkıntı basmak.

h.- lar 32b/01

harāret [Ar.] i.: sıcaklık, ateş.

h. 4a/10, 7a/11, 16b/08

h.-i 25a/09 25a/08

h.-i ʿazîziyye 25b/06

h.-i ʿazîziyye nüñ 25b/08, 33a/06

h.-i ʿazîziyye ye 22b/04

h.-i ġarîziyyenüñ 6a/02

h.+ i 6a/01, 10a/03, 13a/07, 20a/08, 20b/01

h. vėr- hararet vermek, ısıtmak.

h.- üp 10a/08

hasbe [Ar.] i.: kızamık hastalığı.

h. 35a/10

hikke' [Ar.] i.: kaşıntı.

h.+ yi 28b/03

hummā [Ar.] i.: ateşli hastalık; sıtma.

h. 35a/03

hummayāt [Ar.] i.: ateşli hastalıklar, sıtmalar.

h. 13b/02, 15a/08, 35a/11

h.-ı balġamiyye 15a/02

h.+ dan 19a/07

humre [Ar.] i.: yılancık, alazlama.

h. 35a/11

hüzāl [Ar.] i.: halsizlik, zayıflık.

h. 23b/04

-İ-

ihtibās [Ar.] i.: tutulma, tutukluk.

i. 27a/11, 27b/07, 4a/01

i.+ a 27b/05

ihtilām [Ar.] i.: düş azma.

i. 34a/07

insıbāb [Ar.] i.: vücutta ahlâtdan birinin veya bazılarının nesiçlerin arasına akıp orada toplanması.

i.+ ını 6b/06, 37b/09

ishāl [Ar.] i.: mülâyim dışarıya çıkma, iç sürme.

i. 5b/11

i.+ i 31b/08

-K-

ḳabż [Ar.] i.: kabız, peklik.

ḳ. 28a/03

ḳ. ėt(d) – kabız etmek, pekleştirmek

ḳ.- er 14b/6, 18a/02, 20a/09, 20b/04

ḳ. ol – kabız olmak.

ḳ.- duḳda 27b/11

kesel [Ar.] i.: uyuşukluk, uyuşma.

k. 6b/08, 11a/04, 34a/06,

k.+ den 23a/08

ḳubā [Ar.] i.: uçuk.

ḳ. 37a/10

ḳum i.: kum.

ḳ. 12a/04, 18a/11

ḳurūḥ [Ar.] i.: yaralar, ülserler.

ḳ.- ı 35a/11

külā [Ar.] i.: böbrekte ve idrar yolunda oluşan yara.

k. 18a/11

-M-

mālihulyā [Ar.] i.: melankoli, kara sevda, manik depresif psikoz.

m. 37a/10

mecārî [Ar.] i.: akıntı yerleri, bedendeki ahlatın akıştığı organların hastalıkları.

m. 6a/08

mecnūn [Ar.] i.: cin tutmuş, çıldırmış, deli, divane.

m. 21b/04

melāl [Ar.] i.: usanç, usanma, bıkma, sıkıntı.

m. 11a/06

-N-

nezle [Ar.] i.: nezle, burun akması.

n. 27a/06

n.+ si 31b/09

nıḳrîs [Ar.] i.: ayak şişmesi, gut hastalığı.

n. 37a/10

nisyān [Ar.] i.: unutma, unutkanlık.

n. 37a/08

-Ö-

öksürük i.: öksürük, solunum organlarının kasılmasıyla akciğerlerdeki havanın gürültülü bir şekilde dışarı çıkması.

ö.+ e 17b/06, 20b/05

ö.+ i 32a/11

-R-

raʿşe [Ar.] i.: korkudan veya soğuktan ürkme, kısmî felç.

r. 18b/05, 37a/11

-S-

sāriye [Ar.] i.: sirayet eden, bulaşıcı.

s.+ ye (emrāż-ı sāriyeye) 2a/11

sill [Ar.] i.: verem, tüberküloz hastalığı.

s. 22a/01

su'āl [Ar.] i.: öksürük.

s. 27a/06

südde [Ar.] i.: çeşitli organlarda görülen tutkunluk ve tıkanıklık.

s. 18a/11, 29a/05, 07a/04

s.+ leri 20a/10

-T-

tahāl [Ar.] i.: dalak veya bu organın şişmesi şeklinde ortaya çıkan hastalık.

t.+ a 27a/01

tarılmaḳ i.: daralmak, sıkılmak, bunalmak.

t. 28b/10

tā'ūn [Ar.] i.: vebâ, yumurcak denilen salgın hastalık.

t. 20a/06

t.+ a 38a/01

tavā'în [Ar.] i.: vebâlar, yumurcak hastalıkları.

t. 35a/10

teşennüc [Ar.] i.: adalelerin kasılması ve büzülmesi, spazm.

t. 30b/03

-U-

'ufūnet [Ar.] i.: iltihap, yangı.

'u. (def'-i 'ufūnet) 36a/04

'u.+ e 36a/06

'u.+ i 5a/01, 36a/06

uyanuḳlıḳ i.: uyanıklık.

u. 26b/02, 26b/01

unutsaġulıḳ i.: unutma, unutkanlık.

u. 14b/04

uyḳusuzlıḳ i.: uykusuzluk.

u. 18b/07

u.+ da 33b/09

-V-

vebā' [Ar.] i.: çoğunlukla farelerden insanlara bulaşan ve salgın hâlini alan, ateşli, öldürücü hastalık, tâun.

v. 35a/08, 35b/06, 35b/11

v. (def'-i vebā') 36b/08

v. (fîtedbîri'l-vebā') 35a/08

v.-i 'azîm 36b/09

v.+ dan 35b/11

-Y-

yaḳaza [Ar.] i.: uyanık olma, uyanıklık.

y. 26a/10, 26b/04

yėl i.: romatizma ağrısı, yel.

y.+ ler 16a/05

yerḳān [Ar.] i.: sarılık hastalığı.

y.+ a 37a/11

yürek oynaması i.: hafakan, çarpıntı.

y.+ na 38a/02

-Z-

żaʻf [Ar.] i.: zayıflık.

ż. 22a/01, 22b/04, 27a/09, 34a/07

ż.-ı mi'desi olanlara 31b/09

ż.+ a 26b/08

ż. vėr - zayıflatmak, zaaf vermek.

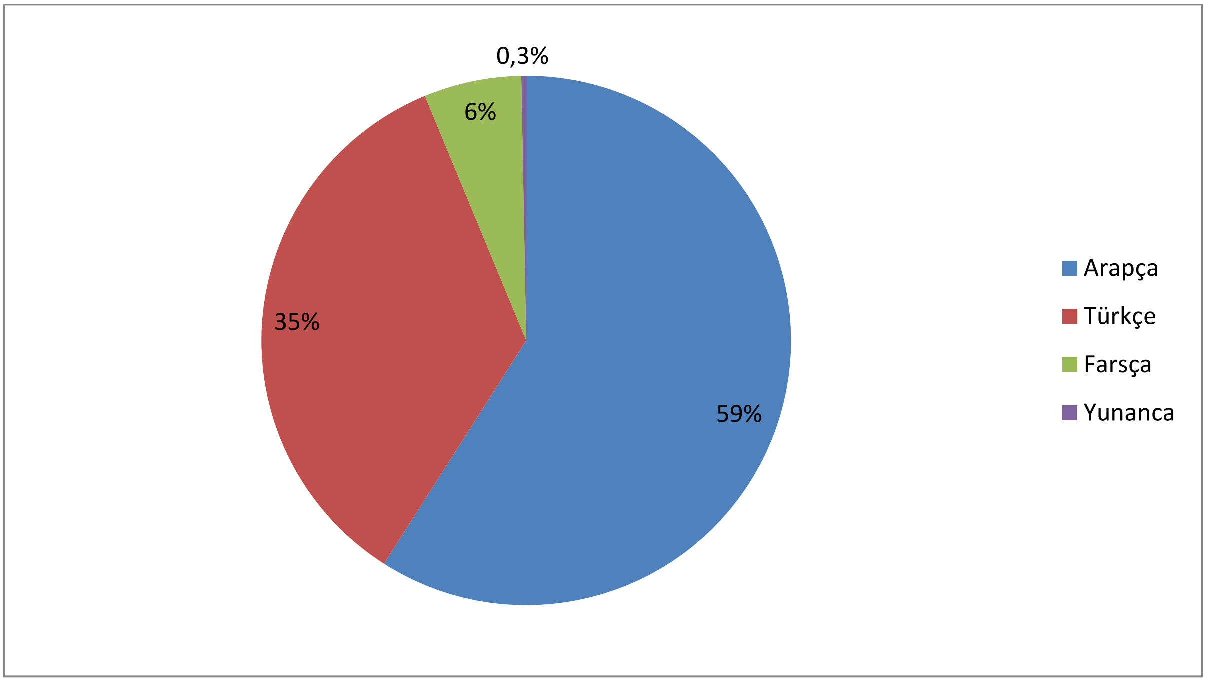
ż.- ür 20b/08, 29a/02, 30b/01

zulmet -i basar [Ar.] i.: karartı, göz kararması.

z. 15b/06

zükām [Ar.] i.: nezle.

z. 27a/06

Grafik 1. Eserde Dizin Bölümünde Madde Başı Olarak Yer Alan Kelimelerin Genel Dizin İçerisindeki Oranları

Genel dizindeki toplam madde başı sayısı: 1670

Madde başı Arapça kelimelerin sayısı: 1001

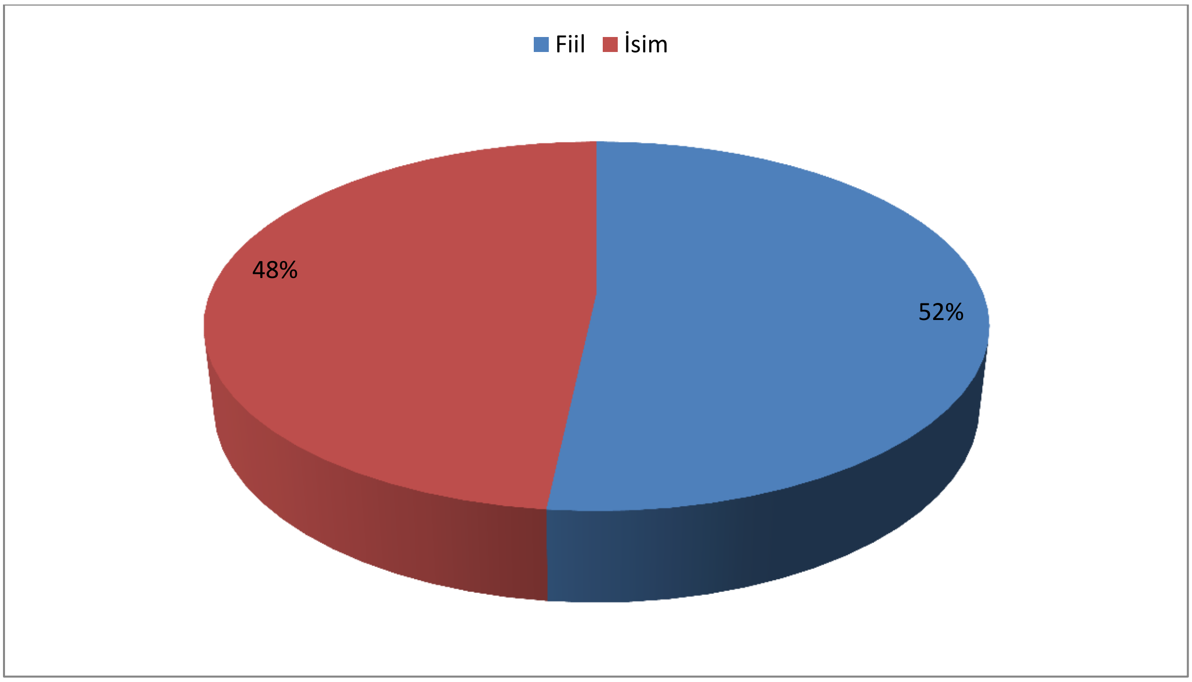
Madde başı Türkçe kelime sayısı: 570

Madde başı Farsça kelime sayısı: 93

Madde başı Yunanca ve Latince kelime sayısı: 6

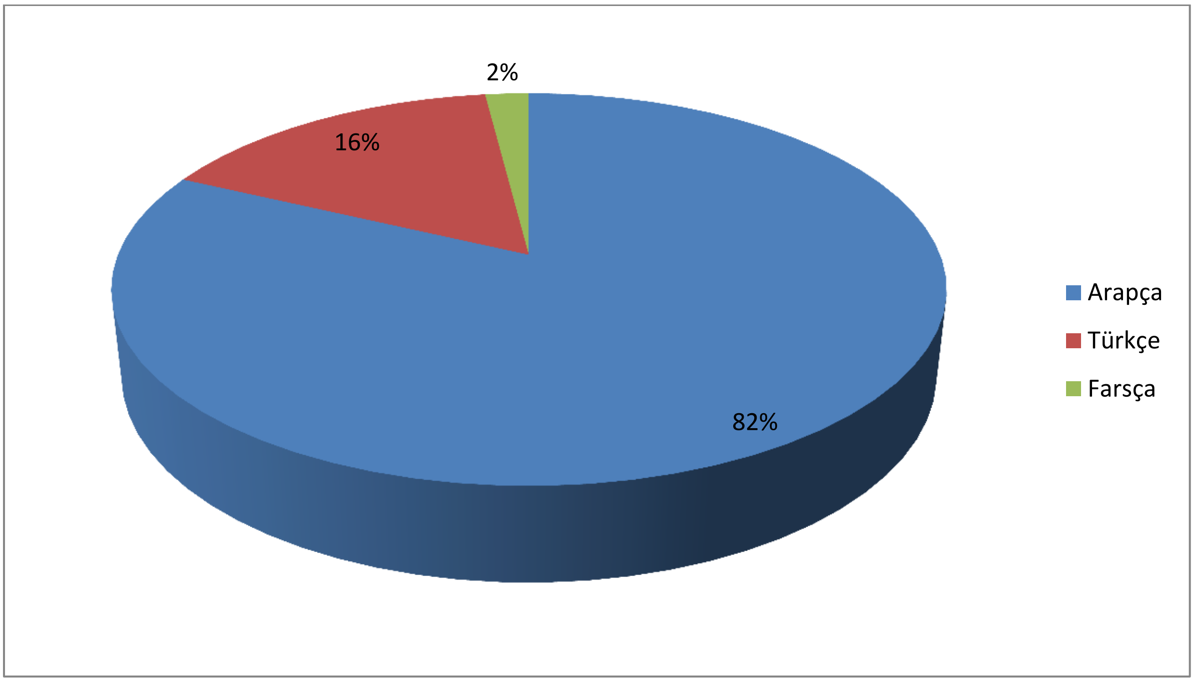
Osmanlı Devleti'nde medrese dili Arapça olduğundan bu dönemde yapılan çalışmalar ve verilen eserlerde de Arapçanın etkisi yoğun olarak hissedilmektedir. İncelemiş olduğumuz *İlm-i Tıbb* adlı eserde kullanılan kelimelerin %59'unun Arapça olduğu tespit edilmiştir. Bu durumun başlıca sebebi olarak *İlm-i Tıbb*'ın ilmî bir

eser olmasını gösterebiliriz. Bilindiği gibi Osmanlı Türkçesiyle kaleme alınan ilmî eserler çoğunlukla Arapça, edebî eserler ise Farsça olarak kaleme alınmıştır.

Grafik 2. Genel Dizin İçerisinde Geçen Türkçe Kelimelerin İsim ve Fiil Olarak Oranı

Yukarıdaki grafikte, *İlm-i Tıbb* dizininde yer alan kelimelerin toplam kelime kadrosu içerisindeki isim ve fiil olarak oranları verilmiştir. Arapça kökenli isimlerle Türkçe yardımcı fiillerin birleşmesiyle kurulan birleşik fiiller de 'Fiil' başlığı altında değerlendirilmiştir. Yapılan incelemenin sonucunda, eserde fiillerin isimlere oranla daha fazla kullanılmış olduğu görülmüştür.

Grafik 3. Eserde Geçen Hastalık Adları İçerisinde Arapça, Türkçe ve Farsça Hastalık Adlarının Oranları

Eserde geçen toplam hastalık adı sayısı: 69

Eserde geçen Arapça hastalık adlarının sayısı: 57

Eserde geçen Türkçe hastalık adlarının sayısı: 11

Eserde geçen Farsça hastalık adlarının sayısı: 1

İlm-i Tıbb'da bahsi geçen toplam 69 farklı hastalık adından 57'sinin Arapça kökenli kelimeler ve terkiplerden oluştuğu, geriye kalan hastalık adlarından 11'inin Türkçe, 1'inin Farsça kökenli hastalık adları olduğu görülmektedir.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Bir toplumun herhangi bir bilim dalında geçirdiği evreleri ve gelişim sürecini tespit edebilmek, o toplumun tarih boyunca verdiği eserlerin ve yaptığı çalışmaların incelenmesiyle mümkün olur. Bununla birlikte birbirinden farklı bilim alanlarında ortaya koyulan eserlerin içerik ve söz varlığı bakımından değerlendirilmesi, kelime ve terim ödünçlemelerinin tespit edilmesi ile o toplumun komşuları ve diğer toplumlarla kurduğu ilişkiler de ortaya koyulabilir. Bu nedenle bir dil sahasına ait eserler incelenirken mümkün olduğunca farklı konu alanlarında ortaya koyulan eserler üzerinde durmak gerekir.

Bu çalışmada Tabib Muhammed bin Hasan'ın *İlm-i Tıbb* adlı tıp risalesi; ses ve şekil özellikleri yönünden incelenmiş, söz varlığı yönünden eseri müstesna kılan ayırt edici özellikler ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Çalışmanın başında, dönemde yaygın olarak kabul gören tıp tasavvuru ve tıp alanında görülen başlıca gelişmeler üzerinde durulmuştur. Sonrasında eserin mevcut tek nüshasının fizikî özellikleri, içeriğine göre bölümleri, müellifi ve telif tarihi hakkında açıklayıcı bilgiler aktarılmıştır. Bir sonraki aşamada ise eserde geçen özel isimler ve eser adları dizini, Arapça ifadeler dizini ve eserde geçen hastalık adları dizini ayrı başlıklar altında verilmiştir. Çalışmanın sonunda Arapça, Farsça, Türkçe ve Yunanca kökenli madde başı kelimelerin toplam kelime kadrosu içerisindeki oranları grafikler halinde aktarılmıştır. Bu değerlendirmeye göre genel dizin içerisinde Arapça kökenli kelimeler %59, Türkçe kökenli kelimeler %35, Farsça kökenli kelimeler %6, Yunanca kökenli kelimeler ise %0,3 yer tutmaktadır. Ayrıca eser içerisinde yer alan Türkçe madde başları da isim ve fiil şeklinde ayrılmış ve yine bunların da kendi içindeki oranları gösterilmiştir.

Eserin telif edildiği düşünülen dönemde, Anadolu halkı ve diğer Müslüman toplumlar arasında sosyal ve kültürel etkileşimin arttığı bilinmektedir. Bu etkileşime paralel olarak Osmanlı Devleti'nde medrese dili olarak Arapça benimsenmiş, bu dönemde yapılan çalışmalar ve verilen eserlerde de Arapça etkisi yoğun olarak hissedilir hale gelmiştir (Korkmaz 2011: 2). Bu verilerden hareketle baktığımızda eserin genel anlamda 15 ve 16. yüzyıla ait telif ve tercüme eserler ile dil yönünden paralel olduğu görülür.

Daha önce de belirtildiği gibi bir dilin sahip olduğu zenginlik ve ifade gücünün yeterince ortaya koyulabilmesi, o dile ait birden çok alanda verilen eserlerin incelenmesi ile mümkündür. Bu görüşten hareketle özellikle tıp alanıyla ilgili bir yazma eser üzerinde yapılan bu çalışmanın bu alanda çalışma yapacak araştırmacılara faydalı olmasını umuyoruz.

KISALTMA VE SEMBOLLER

Ar.	: Arapça
Bk.	: Bakınız
Fars.	: Farsça
H.	: Hicrî
Hz.	: Hazreti
Lat.	: Latince
M.	: Miladi
MK.	: Manisa Kütüphanesi
s.	: Sayfa
Sy.	: Sayı
TDK	: Türk Dil Kurumu
Yay.	: Yayınları
Yun.	: Yunanca
YY.	: Yüzyıl
/	: veya
(8b-03)	: Sekizinci varağın 'b' yüzünün üçüncü satırı

KAYNAKLAR

ACAR, H. Volkan (2015). "Yazılışının 550. Yılında Cerrahiyetü'l-Haniyye Hakkında Scı-E Kapsamındaki Dergilerde Yayınlanan Türkiye Kaynaklı Makaleler". *Lokman Hekim Dergisi*, 2015; 5 (2): s. 37-44.

AĞIRAKÇA, A. (2004). *İslam Tıp Tarihi-Başlangıçtan VII./XIII. Yüzyıla Kadar*. İstanbul: Nobel Tıp Kitabevi.

AKAR, A. (2010). *Türk Dili Tarihi (Dönem-Eser-Bibliyografya)*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

ALKAYIŞ, M. Fatih (2007). *Türkiye Türkçesinde Bitki Adları*. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kayseri.

ALP, M. (2011). "Necîbüddin Semerkandî'nin Akrabazin Adlı Eserinin Tanıtımı ve Değerlendirilmesi". *Lokman Hekim Journal*, Adana.

ARAT, R. Rahmeti (1930). *Zur Heilkunde der Uiguren*. Verlag der Akademier der Wissenschaften, Berlin.

ARAT, R. Rahmeti (1932). *Zur Heilkunde der Uiguren II*. Verlag der Akademier der Wissenschaften, Berlin.

ARAT, R. Rahmeti ve EBERHARD, W. (1936). *Türkische Turfan-Texte VII*. APAW, Jahrgang 1936, Phil.- Hist. Klasse, Nr. 12. Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.

AYVERDİ, İlhan (2005). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük.* İstanbul: Kubbealtı Neşriyat.

BAYAT, A. H. (2003). "Konularına Göre Divânu Lûgati't-Türk'te Tıbbî Terminoloji". *Tıp Tarihi,* İzmir: Sade Matbaa, s.220.

BAYAT, A. H. (2008). "Tıp Dili ve Terimleri Açısından Eski Anadolu Türkçesiyle Yazılmış Tıp Kitaplarının Önemi". *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi*, İstanbul: Nobel Matbaacılık.

BAYTOP, Turhan (1994). *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*. Ankara: TDK Yay.

CANPOLAT, M. (1973). "XIV. Yüzyılda Yazılmış Değerli Bir Tıp Eseri: Edviye-i Müfrede". *Türkoloji Dergisi* c.5 Ankara.

ÇAĞIRAN, Ö. (1992). *Ahmed-i Dâi: Tıbb-ı Nebevî (C. 1-3).* İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Malatya.

DEMİR, Hüseyin (2002). *Zâhire-i Murâdiyye-Mü'min bin Mukbil Sinobî, İnceleme-Metin-Dizin*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

DEVELLİOĞLU, Ferit (2006). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yay.

DOĞAN, Şaban (2009). *Terceme-i Akrabâdîn Sabuncuoğlu Şerafeddin (Giriş-İnceleme-Metin-Dizinler)*. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Sakarya.

ELBİR, Z. Gül (2005). "XVII. Yüzyılda Yazılmış Önemli Bir Tıp Kitabı". *Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi Dergisi*, Sy.2.

ERDAĞI, Binnur (2001). "Anadolu'da Yazılmış İlk Türkçe Tıp Kitabı". *Türkbilig 2001/2*, s.46-54.

ERTÜRK, H. İbrahim (2012). *İLM-İ TIBB/Muhammed bin Hasan et-Tabîb (Dil İncelemesi-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Uşak.

GABAIN, A. Von (1954) . *Türkische Turfan-Texte VIII Texte In Brahmischrift*. Berlin: Verlag der Akademie der Wissenschaften.

GÜLSEVİN, Gürer (1997). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu-TDK Yay. 673.

GÜLSEVİN, Gürer ve BOZ, Erdoğan (2010). *Eski Anadolu Türkçesi*. Ankara: Gazi Kitabevi.

GÜVEN, Meriç (2005). *Abdülvehhab bin Yusuf'un Müntahab-ı Fi't-Tıbb'ı*. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, Denizli.

İHSANOĞLU E. ve UNAT, E. (2004). *Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

KAYA, E. (2009). *EL-Kânun Fi't-Tıbb/İbn-i Sîna*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yay.

KÂHYA, Esin (1992). Hacı Paşa, Şifaü'l-Eskam. *OTAM*, Sy. 3, s. 491-492.

KAYA, Fatih (2016). "Hüseyin Bin Muhammed'in İlm-i Tıbb Adlı Eseri". *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic,* Volume 11/4 Winter 2016, p. 517-574 DOI Number: http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.9118 ISSN: 1308-2140, ANKARA-TURKEY.

KAYA, Önal (2006). "Doğu Türk Yazı Dili ve Edebiyatı Araştırmaları VI: Doğu Türk Yazı Dili Alanına Ait Bir Tıp Metni". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, c.3 Sy.4 (Aralık 2016) s.111-129.

KILIÇOĞLU (HATİBOĞLU), Vecihe (1956). *Cerrahiye-i İlhaniye*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

KORKMAZ, Z. (1995). "Anadolu Yazı Dilinin Tarihi Gelişmesinde Beylikler Devri Türkçesinin Yeri". *Türk Dili Üzerine Araştırmalar c.1*. Ankara: TDK Yay.

KORKMAZ, Z. (2011). Türk Gramerinin Sorunları-Bildiriler I-II. Ankara: TDK Yay.

MAUE, Dieter (2009). "An Uigur Version of Vāgbhata's Astāngahrdayasamhitā". Asian Medicine IV (2009), s.113–173.

ÖLMEZ, Mehmet (1996). "Süryani Harfli Eski Uygurca Bir Tıp Metni". 3. Uluslararası Türk Dil Kurultayı 1996, Ankara.

ÖNLER, Z. (1990). "XIV. ve XV. Yüzyıl Anadolu Türkçesi Botanik Terimleri". *Journal of Turkish Studies*, *Türklük Bilgisi Araştırmaları: Fahir İz Armağanı*, Volume 14.

ÖNLER, Z. (1990). *Müntahab-ı Şifâ I (Giriş-Metin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ÖZKAN, Mustafa (2000). *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*. İstanbul: Filiz Kitabevi.

SERTKAYA, O. Fikri (1996). "Göz Hastalıkları Üzerine Eski Uygurca Bir Sutradan Parçalar". IV. Türk Tıp Tarihi Kongresi.

SEZGİN, Fuat (1996). *İbnü'l-Baytâr, el-Câmi' li-Müfredâti'l-Edviye ve'l-Ağźiye*. Frankfurt 1417/1996, I-II.

TURAN, Zikri (1992). *Hacı Paşa (Celâleddin Hızır) Teshîl (Dil Özellikleri-Metin-Söz Dizini).* İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Malatya.

TÜRKMEN, S. (2006). *Eski Anadolu Türkçesinde Tıp Terimleri*. Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı ABD, Basılmamış Doktora Tezi, Kırıkkale.

UZEL, İlter ve SÜVEREN, Kenan (1988). "İlk Türkçe Tıp Yazmalarına Genel Bir Bakış". *Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sy.2, İstanbul.

UZEL, İlter (2005). *Cerrahiyetü'l-Haniyye*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.